

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ЖАРГОНУ ШАХТАРІВ

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24

УДК 811.161.2'282.

Глуховцева К. Стан і перспективи вивчення професійного жаргону шахтарів; 9 стор.; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. У статті розглянуто працю Й. О. Дзензелівського „Із спостережень над професійним діалектом шахтарів Макіївки Донецької області”, окреслено стан та перспективи вивчення гірничого жаргону.

Ключові слова: професійне аргот, жаргон, професійне розмовне мовлення, кодифікована мова, конотація.

Annotation. J. O. Dzendzelivskiy's work *From observation of miners' professional dialect in Makiyivka of Donetsk region* are observed in the article; condition and perspectives of studying of miner's argot are defined.

Key words: professional argot, professional spoken speech, codified language, connotation.

Й. О. Дзензелівський увійшов у історію українського (ширше – слов'янського) мовознавства як невтомний шукач і дослідник народного слова. Його праці з соціальної діалектології стали вже класичними, на них покликаються вчені, що сьогодні студіюють питання про стан вивчення, історію функціонування та поширення жаргонів, окремих арготичних систем. Зокрема Леся Ставицька відзначає, що Й. О. Дзензелівський виявив випадки уживання аргот для передачі деяких відомостей рідним та близьким при листуванні [5, с. 28], зафіксував словниковий склад волинських лірників, установив хронологічні межі побутування цього соціолекту, відзначив типологічну спільність лірницького аргот на Волині та інших регіонах України [Там само, с. 56]. У своїх працях Й. О. Дзензелівський аналізує аргот ремісників: спиських дротарів (зафіксовано 28 арготизмів), заробітчанин-кожухарів та кравців [2, с. 245-311].

Наразі сам факт існування субкодів з альтернативними щодо стандарту лексико-фразеологічними одиницями кваліфіковано як знак соціальної повноцінності мови [5, с. 11], що свідчить про значущість роботи, у яких ці субкоди розглянуто.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати праці, у яких репрезентовано професійні чи розмовні шахтарські жаргонні номінативні одиниці.

Мова гірників належить до маловивчених соціолектів, а початок цієї сторінки в українській жаргонології пов'язаний з іменем Й. О. Дзензелівського, який у 1989 році опублікував невеликий словник гірничого жаргону, записаного в місті Макіївка Донецької області [1, с. 350-352]. У статті репрезентовано 44 лексичні одиниці, відтворено особливості їх вимови, пояснено значення.

Учений називає ці одиниці професійними діалектизмами шахтарів. На наш погляд, цей термін удалий, оскільки ним об'єднано номінації,

що позначають явища або поняття професійної діяльності та лексеми професійного розмовного мовлення, у яких відображено життєві побутові ситуації та міжособистісні стосунки.

Першу групу лексем репрезентують номени: *коногонка* 'шахтарський світильник, електричний ліхтар, що працює на акумуляторі'; *куча* 'терикон', *лімонадка* 'ручна лебідка', *мачала* 'емульсія для гідравліки – чорна, масляниста рідина'; *нар'адна* 'кабінет начальника дільниці' та ін.

Другу групу лексем пов'язуємо з професійним розмовним мовленням, хоч нині в широкому розумінні жаргоном називають мову неосвічених верств суспільства, зокрема спотворену міжмовною інтерференцією [11, с. 27].

Більшість зафіксованих Й. О. Дзензелівським лексем – це одиниці української мови, ужиті в незвичному для кодифікованої мови значенні; як-от: *баба йага* 'підвісна дорога'; *балда* 'великий молот, яким забивають стояки кріплення, розбивають великі брили породи'; *бар* 'різальна частина вугільного комбайна разом з навантажувачем'.

Значно більшою конотацією, порівняно з наведеними одиницями, наділені назви осіб, окремих приміщень. Зокрема: *бутильок* 'шахтар напередодні відпустки, що не опускається в шахту, бо його норму виконує бригада, якій він приносить частування'; *донар* 'шахтар, якому записують зайві гроші'; *кіл'дим* 'комора на поверхні шахти'.

Із 44 лексичних одиниць 9 включено до словника Л. О. Ставицької „Український жаргон”, зокрема: *тормозок* 'їжа, яку бере з собою шахтар у шахту'; *трава, до трави* 'під час завалу обвалилось дуже багато породи' (обвалилось, мовляв, так багато, що аж до поверхні землі, до трави); *тормозитися* 'їсти їжу' [6, с. 322] та ін.

Усі лексеми, зафіксовані Й. О. Дзензелівським, виявлені при повторному обстеженні шахтарських містечок. Окремі з них розширили своє значення. Так, слово *коза* засвідчене вченим з двома значеннями: 'самоперекидання вагонетки,

якою возять породу на терикон'; 'вагонетка з вирізаними боковинами для перевезення негабаритних матеріалів'. До цих значень додалося ще: 'стрічка, по якій іде вугілля на поверхню' (м. Шахтарськ); 'горизонтальний майданчик, що слугує для перевезення шахтарів', застаріле *бревновоз* (м. Ровеньки).

Крім цих, було виявлено такі зразки жаргонного лексикону цієї виробничо-професійної групи населення: *скотиняка*, *тварина* 'електросвердло для свердління шпурів, у які закладають заряди вибухівки; свердло має дві ручки, які нагадують роги барана'; *бомба*, *макуха* 'вибухівка'; *бочонок*, *каструля* 'рятівник (пристрій для дихання в разі пожежі)'; *бутильок*, *банка* 'дозвілля, відпочинок'; *вища школа труда* 'ВШТ (внутрішній шахтний транспорт)'; *водяники* 'працівники ВОК (водовідливного комплексу)'; *десятник* 'гірничий майстер', *грози*, *рози*, *балабони*, *четвероногі брати* 'гірники очисного забою (працюють безпосередньо в лаві)'; *день шахтаря* 'день зарплати', 'зарплата'; *дерев'яний* 'електрослюсар'; *динамітники*, *роздавальники* 'підричники (працівники, що відповідають за буро-підривні роботи)', *душиловка* 'глухий забій (глухе місце в забої, де дуже жарко); *жак* 'ручна лебідка'; *залізьяка*, *кобила* 'гірничо-видобувна машина'; *Іван-лодир*, *Іванушка* 'породовантажна машина'; *калбик* 'зубило з ручкою для рубання металу, гуми'; *колонок* 'колонкове свердло (електробур для свердління дірок у породі)'; *лавочка* 'лава (основне місце добування вугілля)'; *лісогон* 'гірник' (застар. *коногон*); *піддира*, *олівець*, *карандаш* 'лом (залізний інструмент середньої довжиною 1,5 м для підриву ґрунту, породи)'; *червонка*, *качалка* 'лопата'; *намордник*, *сосок* 'респіратор'; *нишпорки*, *нюхальники* 'співробітники відділу ВТБ (відділ, який відповідає за вентиляцію та техніку безпеки)'; *паук* (*павук*), *діафрагма* 'міжсекційна гумова вкладка'; *піраміда* 'відвал, терикон'; *рація*, *говорилка* 'селектор (пристрій для переговорів)'; *скип* 'спеціальна вагонетка, якою вивозять вугілля на поверхню'; *скребок*, *жабця*, *цепок* 'конвеєрний цепок'; *сороковка*, *комсомолка* 'совкова лопата'; *стареча*, *пенсія* 'пенсіонер'; *стволові* 'працівники, що обслуговують вертикальні стволи'; *моторист* 'працівник ДКТ (дільниці конвеєрного транспорту)'; *студент*, *учень*, *салага* 'новачок'; *суха* 'трансформаторна суха шахтна підстанція (забезпечує живлення апаратури всієї шахти)'; *тато*, *татусь*, *папа*, *папочка* 'директор шахти, начальник дільниці'; *трамвай*, *машина* 'електровоз'; *туди-сюди* 'ліфт, яким шахтарі спускаються в шахту'; *удав* 'гумовий кабель'; *утильник* 'двопудова кувалда'; *фідер* 'автомат-вимикач (регулює напругу апаратури)'; *сарай* 'автобус'; *ножка*, *верхняк*, *наголовник* 'аркове кріплення'; *харчевня*, *підземка* 'їдальня'; *хоботина* 'приводна голівка'; *чужі*, *білоголові* 'керівники

шахти'; *шабашика*, *лохматка* 'підвищений видобуток'; *шахтьорка*, *роба*, *онучки*, *пітники*, *гнидники* 'одяг, що видається один раз у рік: білизна, брезентові штани, сорочка й онучі (літні – бавовняні, зимові – з байки)'; *шолом* 'каска'; *шумахер* 'машиніст електровоза'.

При дослідженні шахтарського жаргону початку ХХІ ст. Д. Тишук помітила, що більшість зафіксованих лексем входять до складу фразеологічних одиниць (ФО): *їздити на бабі-язі* 'їздити на підвісній канатній дорозі'; *бурити бараном* 'бурити ручним свердлом'; *забурити вагон* 'припуститися помилки, через яку вагон зійшов з колії шляху'; *порвати жабку* 'розірвати з'єднувальний ланцюжок'; *запустити Івана* 'запустити породозвантажувальну машину'; *піти на посадку* 'готуватися до виїзду на-гора'; *гуляє Шубін* 'гірничий тиск з перепадами'; *закусило цепок* 'стався збій у роботі певного механізму та ін.' [8, с. 241].

Поширеними є й такі вирази: *іти на бутильок* 'про відпочинок, що супроводжується розпиттям спиртних напоїв'; *поїхати на четвер* 'йти на щотижневі колективні збори'; *влетіти по-крупному* 'мати серйозні неприємності'; *крутість скінчилась* 'про руйнування марнославних мрій людини, яка не має тих чеснот, котрими вихваляється'; *працювати на лопаті* 'про тяжку, виснажливу працю'; *голий оклад* 'заробітна платня низького рівня'; *педалі розводити* 'безсоромно нав'язувати свою точку зору оточуючим'; *працювати без премії* 'про працю, у якій від самого початку ніхто не зацікавлений'; *молоде дарування* 'про молодого, але бездарного спеціаліста та ін.' [8, с. 242].

Тенденцію до входження багатьох слів шахтарського жаргону до складу сталих висловів помітив також Й. О. Дзендзелівський. Це спонукало вченого або фіксувати їх у готовому вигляді (напр.: *золота лава* 'лава значної довжини, де раніше можна було добути 1000 і більше тонн вугілля за добу', або вводити зафіксовані лексеми до складу фразеологічних одиниць у процесі їх тлумачення: *ор'ол* 'вагонетка (навантажена чи не навантажена); *іти орлом* 'летіти з великою швидкістю на спаді (похилі)'.

У „Фразеологічному словнику східно-слобожанських та східностепових говірок Донбасу” В. Ужченко та Д. Ужченко [9] фіксують 74 одиниці різного ступеня фразеологізації, значна частина яких групується навколо стрижневих слів *шахта*, *терикон*, *пласт*, *штрек*, *прохідник*. Так, лексема *шахта* входить до складу п'яти фразеологізмів: *ні в шахту ні в Красну Армію* 'ні до чого не здатний'; *перебратися на двадцять третю шахту* 'померти'; *як із шахти (лави) виліз* 'дуже брудний' [9, с. 192]; лексема *терикон* – чотирьох: *віднести за терикон* 'поховати'; *звалитися з терикона* 'не зрозуміти очевидного, відомого всім'; *з-під терикона* 'дуже брудний'; *на*

териконі картоплю садити (саджати) 'десь пропасти, довго не повертатися' [Там само, с. 173]; лексема *штрек* – двох: *лякати штрек* 'блукати'; *поцілувати штрек* 'загинутися або одержати професійну хворобу' [Там само, с. 194].

Окремі назви мають великий фразеодериваційний потенціал, що дозволяє В. Д. Ужченкові виділити глибокий культурно-національний вертикальний контекст назви гірничого домовика Шубіна, мотивованого численними фольклорно-фразеологічними висловками: „Локально-просторова експансія Шубіна-образу вторгається в ділянку духовного, охоплює все більше реалій, за законом метафори переноситься на світ текстів, „дискурсно” поширюється, хоча переважно обмежується шахтарським мовленням” [10, с. 259].

У середовищі шахтарів існує багато легенд про доброго Шубіна (дух, який охороняє підземні багатства; існував задовго до того, як побудували шахту; за іншими переказами – дух загиблого шахтаря, якого завалило в шахті; привид загиблого шахтаря, тіло якого так і не знайшли; не любить п'яних у шахті, бо сам загинув, коли випив); а також про злого, який може образитися, розсердитися, покарати. Назва *Шубін* виникла за аналогією до звуків, які нібито супроводжують викиди газу. Вислови *Шубін гуляє*, *Шубін ходить* 'сідає лава в шахті', *Шубін забрав*, *Шубін прибрав* 'загинутися в шахті', *Шубін крис розігнав* 'є загроза обвалу в шахті', *Шубін пробіг* 'лава валиться' та ін. засвідчують безперервну актуалізацію внутрішньої форми лексеми *Шубін*, збагачення образу дискурсивною інформацією. Гірники намагаються задобрити Шубіна, тому в шахтарських містечках існують магазини (селище Володарське), кав'ярні (м. Свердловськ) з назвою „Добрий Шубін”, прохідники намагаються залишити для цього домового їжу тощо.

У наш час окремі лексеми, фразеологізми, уживані шахтарями, починають проникати в мовлення жителів, діяльність яких не пов'язана з гірничою справою [4, с. 292]. Тому Т. Дякова зробила спробу їх систематизувати, виокремлюючи кілька семантичних груп фразем, первісно зафіксованих у повсякденному мовленні гірників:

1) вислови, що називають процес роботи (пересування) в шахті: *лазити в норку* 'працювати в шахті';

2) фразеологізми, які утворюють синонімічну групу із загальним значенням 'видобувати вугілля': *насіпати вугля* 'перевиконати норму видобутку вугілля', *зігнати полосу*, *зрубати полосу*, *з'їсти полосу*, *виробити пікет* (*пикет* – невеликий кілочок із номером, що забивають у землю, при прохідницьких роботах пікети ставлять через

кожні 10 м), *завалити коня*, *розстріляти негабарит*, *породу маслати (пигати)*, *давати метри*;

3) фраземи, які характеризують дії з ремонту обладнання: *помняти (замінити) електровоз* 'замінити батареї електровоза', *ставити бурьонку* 'піднімати на рейки електровоз або вагонетки, які з них зійшли';

4) ФО, номінативні за своєю семантикою та функцією, що мають негативну чи позитивну конотацію: *чотириногі друзі (жарт.)* 'гірник очисного забою' (дуже часто представники цієї шахтарської професії через недостатньою висоту забою змушені працювати, стоячи на колінах);

5) вислови на позначення сумлінної праці: *на медаль тягнути* 'працювати завзято, наполегливо, старанно' (пояснюється традицією нагороджувати найкращих шахтарів на честь професійного свята медаллю „Шахтарська слава”);

6) вирази на позначення дій, пов'язаних з шахтним обладнанням: *сидіти на петлі (на петльовій)* 'стежити за рухом (переміщенням) вигину електрокабеля та шланги зрошування під час пересування комбайна по лаві', *наростити (кинути) трубу* збільшити довжину вентиляційної труби для кращого усунення газу';

7) ФО, що характеризують аварійні ситуації: *порода капає* 'вірогідний обвал' (якщо кріплення не витримує навантаження, порода починає сипатися дуже тонкими струмочками), *газ пішов* 'датчики фіксують появу метану';

8) евфемізовані ФО з лексемами останній (останній, лишається, остається). У шахтарському середовищі, аби убезпечити себе, всіляко уникають висловів з лексемами *останній, останній, лишається, остається*, тому в мовленні шахтарів побутують ФО, що мають через причетність до поля смерті табуїстичну кодованість: *три зміни до відпустки (евф.)* 'до відпустки лишилося три дні', *це день перед відпусткою (евф.)* 'останній робочий день перед відпусткою', *крайня зміна (евф.)* 'остання робоча зміна перед відпусткою чи виходом на пенсію'.

Отже, системного опису професійного жаргону шахтарів ще не виконано. Проте накопичення фактичного матеріалу триває. Зібрані номінативні одиниці засвідчують їхній зв'язок з культурно-національним світобаченням і світовідчуттям його носіїв, демонструють активізацію та розширення стилістичних функцій розмовної лексики. Ці номени добре віддзеркалюють суб'єктивне начало, вимальовують психологічний портрет гірника. Свобода вербального вибору, неупередженість мовленнєвої ситуації, розкутість мовлення, відсутність шаблонності – це ті чинники, які підсилюють конотацію дискурсу.

Література

1. Дзензелівський Й. О. Из спостережень над професійним діалектом шахтарів Макіївки Донецької області / Й. О. Дзензелівський // Дзензелівський Й. О. Українське і слов'янське мовознавство : зб. пр. – Л., 1996. – С. 350-353.
2. Дзензелівський Й. О. Українське і слов'янське мовознавство : зб. пр. / Й. О. Дзензелівський. – Л., 1996. – 518 с.
3. Дякова Т. Гірницька фразеологія в говірках східної Луганщини / Тетяна Дякова // Образне слово Луганщини : мат. ІХ Регіон. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 16 квітня 2010 р.) / за заг. ред. проф. О. М. Горошкіної. – Вип. 9. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – С. 100-102.
4. Словник сучасного українського сленгу / упор. Т. М. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006. – 350 с.
5. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг : соц. диференціація укр. мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
6. Ставицька Л. Український жаргон. Словник / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
7. Стешенко Д. Професійна фразеологія та жаргон шахтарів селища Володарська Свердловського району Луганської області / Діана Стешенко // Образне слово Луганщини : мат. VIII Регіон. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 10 квітня 2009 р.) / за заг. ред. проф. В. Д. Ужченко. – Вип. 8. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. – С. 256-258.
8. Тишук Д. Шахтарський фразеологізм – дзеркало шахтарського життя / Дар'я Тишук // Образне слово Луганщини : мат. ІХ Регіон. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 16 квітня 2010 р.) / за заг. ред. проф. О. М. Горошкіної. – Вип. 9. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – С. 241-243.
9. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма матер, 2000. – 198 с.
10. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.
11. Українська мова. Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000 – 752 с.

Глуховцева Катерина Дмитрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка